AZ ÖRDÖG MŰHELYE
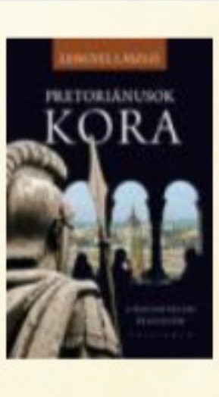

Kereső

FÜZI LÁSZLÓ *(esszé)*

A költő titkai

Töredék Baka Istvánról

A költő, akire emlékezünk, negyvenhét évet élt, 1995 szeptemberében halt meg. A halála óta eltelt időben tanulmányok, versek íródtak róla, folyóiratszámok próbálták felmérni munkásságának jelentőségét, jelezve a tényt, mellyel barátai, költészetének ismerői már életében tisztában voltak: Baka István a mindenkori magyar költészet legjelentősebbjei közt találta meg a maga helyét. Ezt a tényt számomra nem a szaporodó tanulmányok, emlékidézések tették-teszik nyilvánvalóvá, hanem az, hogy Baka István költészete képes ellenállni az egyébként színvonalas és sokszor nagyon pontos irodalomtörténészi-műelemző megközelítéseknek is. A költészet ismét legyőzte a teóriát, ahogy azt már annyiszor láttuk. Ahogyan Dsida Jenő Sírfeliratának, vagy Kosztolányi Halotti beszédének sorait immáron soha nem lehet másképpen mondani, s titkukat egyetlen elemzés sem tudja felfejteni, úgy Baka István sorai is örök érvényességgel őrződnek meg a magyar költészetben:

jó volna lenni még talán de

mit is tegyek ha nem lehet

a szótáradba írj be s néha

lapozz föl engem és leszek

„Aki elment, közülünk való volt"– írta Baka István halálakor Ilia Mihály. Hadd tegyem hozzá ehhez a mondathoz: olyannyira közülünk való volt, hogy még a halálát követően is zavarba ejtő beszélni róla, hiszen mindig zavarba ejtő arról beszélni, akihez személyes szálak fűztek-kötöttek bennünket. Baka István személyes jelenlétét, mondatait, kijelentéseit annyira őrzöm magamban, s bizonyára így vannak ezzel mások is, hogy még azt is hallani vélem, amit most, olvasva ezt az írást, mondana. Baka köztünk van most is, ám jelenléte más – sajnos, hogy más, teszem hozzá –, mint amikor még láthattuk Szeged utcáin sietni, kezében a szinte elválaszthatatlan nejlon-szatyorral, vagy amikor a Kincskereső szerkesztőségében vodkával kínált bennünket. Akkor az emberi gesztusokkal találkoztunk, s mellettük a versekkel és a műfordításokkal, most a versek egymáshoz való kapcsolódásait látjuk, s látni véljük azt a rendszert is, amelyet az irodalomtörténészek a rendelkezésükre álló szövegekből kibontanak majd, közben pedig az emlékezésekből, visszatekintésekből megismerjük azokat az eddig nagyon is rejtve maradt mozzanatokat, amelyek a műveket is segítik értelmezni, magyarázni. Nem akartam idézni, de mégsem tudom megtenni, hogy ne idézzem Radnóti Miklós József Attila hátrahagyott verseinek megjelenésekor írott szavait. „A versek mindig külön hangsúlyt kapnak a halállal. A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen egész lesz… az életmű fényleni és nőni kezd. A versek sugarat vetnek egymásra, a nagy versek megragyogtatják a közömbösebb darabokat is, a halállal gyászoló éjszaka borul a műre, hogy sötétjén a gyöngébb fényű csillagok is felragyoghassanak… És az olvasónak s nekünk, kortárs-költőknek megadatott az, hogy láthattuk a bámulatos metamorfózist, mikor egy folyton épülő mű teljesen készen átfordul az időtlen öröklétbe, a nemzet kincse lesz, és népszerű lesz". Sokan voltunk, akik láttuk, milyen, a sorssal és a betegséggel folytatott küzdelmek árán épült fel Baka István életműve, s most láthatjuk azt is, műve miképpen fordul át a Radnóti által említett öröklétbe, szóval láthatjuk azt, hogy a valamikori élet miképpen dermed bele a versekbe, s azt is, hogy a versek az olvasásuk, a magunkban való mondogatásuk, s a napvilágra kerülő új adatok, adalékok segítségével miképpen telítődnek ismét élettel, miképpen nyerik el teljesebb értelmüket. Zavarba ejtő, megrendítő, s mégiscsak felemelő ez a tudás: a birtokában talán nem is lehet mást tenni, mint hallgatni, megrendülten hallgatni…

Ám ha megtörjük a hallgatásunkat, akkor arról kell beszélnünk, aminek az ismeretét helyzetünknek éppen ez a köztes volta teszi lehetővé. Észre kell vennünk például, s ez csak most, visszatekintve látszik igazán, hogy interjúiban, verseihez fűzött magyarázataiban Baka mennyi mindent elmondott verseiről, munkásságáról. „Mindig egy volt és sokszínű"– mondta például Mahler zenéjéről. A nagy művészek más alkotókról mondott gondolatai mindig önjellemzőek is: azt veszik észre a másik világában, ami a magukéval azonos. Baka István is egységes, egyben pedig sokszínű, belső gazdagsággal bíró költői világot teremtett. Zalán Tibor írta róla, pontosan: „Forgatva majd harmincévnyi költői lét… összerendezett anyagát, az a legfeltűnőbb, hogy néhány elhanyagolható formai változáson kívül - a központozás időnkénti elhagyása, a pályakezdéskor szinte állandó és jellemző négysoros versszakok helyenként tagolatlan költeményekre cserélése – Baka István ugyanazt a verset írja, ugyanazokban a témákban és gyakorlatilag ugyanúgy, amelyet és ahogyan elkezdett 1969-ben. Ugyanaz a romantikus lét- és problémaszemlélet, ugyanazok a nagy távolságokat felölelő, elsősorban táj- és égtájmetaforák – csak a hangoltság komorult el, csak a megszólalás irányultsága változott. A világra, a külső létre irányuló erős indulatokat felváltották a lét hiábavalóságára reflektáló, a hiábavaló létben önnön tehetetlenségét átérző ember meditatív hangzatai. Meg a halál, a közelítő, a végérvényességet jelentő…" Állandóság, egy világnak a kiteljesedése, gazdagodása, s közben mégiscsak ott a mozgás, a változás, a lassú átalakulás.

* * *

Mint minden nagy költészetnek, úgy Baka István költészetének is megvannak a maga titkai. Ha Baka saját világának titkait feltáró kommentárjait akarjuk szemügyre venni, akkor elsőként azt a töredéket kell idéznünk, amelyik azzal kapcsolatos, hogy miért is fordult figyelme az írás felé. „Nyolcéves korom óta írtam – mondta egy interjúban. – Úgy éreztem, nem üthetek. Nem szabad megütni senkit… Az egyetlen, ami kiemelt társaim közül, hogy én például tudtam történeteket kitalálni, meg verset írni." Mindez a gyermek- és kamaszkor természetes jellemzője, s mint ilyent, talán említeni sem kellene, ha a befeléfordulás nem vált volna Baka költői világának egyik legfontosabb jellemzőjévé. Találomra ütöttem fel az összegyűjtött verseit tartalmazó kötetet, s az első versben, amelyre pillantásom ráesett, ezt olvastam: „Mint házfalat a vadszőlő, befut / És összetart az emlékezetem; / Vagyok, mert voltam, s ennyi épp elég – / Akkor nyitom, ha becsukom szemem. // Ha kifelé bezárul minden út, / Itt legbelül lesz tágasabb a tér". (Vadszőlő) Fordítok egyet a kötetben, s ezt olvasom:

Én az vagyok, ki nincs is talán;

Egy álom – mint egy asszony – oldalán

Elnyúltam egyszer, és azóta várom,

Hogy a való helyére lépjen álmom.

Én az lennék, ki nincs, de léte több,

Mint bárkié a létezők között,

Mert vanni könnyű – lenni nehezebb

Léleknek, földi árnyképek felett.

Ha a vanni és a lenni, a természetes és a teremtett lét, a test és a lélek kettőse ezekben a kései versekben is ilyen nyilvánvaló módon jelent meg, akkor elképzelhetjük, hogy milyen óriási erővel nehezedett az egykorvolt kamaszra az elkülönülésnek és saját maga mássága megmutatásának a vágya. Ezt az elkülönülést, s a vers és az élet különválasztását Baka későbbi életében is megőrizte. Az utcán, ha messziről figyelte az ember, mindig látszott rajta, hogy gondolatai valahol másutt járnak; versről, főképpen pedig saját verséről soha nem beszélt, legalábbis nekem nem; azokat írta, elküldte a szerkesztőségekbe, így hozzánk is, a Forráshoz, de még azt is megjegyezte, hogy ne kérjünk tőle verset, ha van, vagy ha lesz, akkor úgy is küld, hiszen tudja, hogy melyik szerkesztőségnek kell adnia. Verseihez nem fűzött kommentárt, nem magyarázta őket, talán csak egyetlenegyszer tett kivételt, de erről később.

Versekről, a maga verseiről és másokéról sem nagyon beszélt. Inkább az emberekről szólt, a maga és mások esendő tulajdonságairól beszélt, ezekről szívesen, s testi-lelki nyavalyáiról, szenvedéseiről is, olyan önmagától való távolságtartással, hogy ezzel mindig megdöbbentette az embert. A versek legbelsőbb világához tartoztak, nem emlegette őket, a műfordításokat viszont igen. Azt is mindig elmondta, hogy milyen kötetbe, kinek a felkérésére készíti a fordításokat, hány sort fog lefordítani, s hogy ki az, aki a rárótt-fölvállalt penzummal nem készült el, s hogy ő mennyit fog átvállalni. A sordíját is pontosan megmondta, az anyagiakat pontosan számon tartotta. (Nem volt nehéz ezt megtennie, mindig nehezen élt, de ezzel már régen megbékélt, legföljebb lemezeket akart venni, szinte állandóan, s írógépet. Amikor a Weöres Sándor-díjat kapta a Soros Alapítványtól, együtt mentünk fel Pestre, lévén hogy én pedig ösztöndíjat kaptam, s így együtt nézegettük a kirakatokat: ő a lemezeket figyelte, én pedig a könyveket…) Azt hiszem, hogy jogosan kialakított védekező magatartás volt az övé: költőként már bemutatkozni sem nagyon lehetett, költői erejét-nagyságát pedig alig-alig ismerték, így inkább szerkesztő volt, annak mondta magát, s visszahúzódva, saját világát kitágítva írta a verseit. Ez a kettősség talán még abban is segítette, hogy betegsége legnehezebb szakaszaiban is tudott verset írni. Mintha nem is magáról írta volna ezeket a verseket, hanem valaki egészen másról, talán Yorickról, talán Háry Jánosról, talán Sztyepan Pehotnijról. S az is lehet, hogy akkor a fájdalmak sem az övéi voltak, hanem az általa megteremtett alakmásaié…

Úgy gondolom, Baka István világának a legkülönösebb pontjához érkeztünk. Az ő költészetének leginkább megértendő titka abban áll, hogy fiatalkori életének kettősségére, a külső világnak mutatottra s a belsőként megéltre építette fel későbbi életét és költészetét is. Feltételezhetően innét ered az életet és a költészetet szétválasztó igyekezete, s talán az is, hogy a költészetében is megkettőzte önmagát, s alakmásainak verseit is megteremtette. Ahhoz azonban, hogy mindez bekövetkezhessen, előbb költőként kellett megteremtenie magát. Két vonatkozásban is…

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján még élő tradíciónak számított a nemzeti-népi hagyományokhoz visszanyúló költészet, a nemzeti érzések megsértése kellő alapot nyújtott ahhoz, hogy ez a típusú költészet ismét hitelesen szólhasson. Az induló Baka István is ehhez az áramlathoz kapcsolta magát, első kötetének versei a történelmi örökség vállalását jelezték, így például a Temesvár. Dózsa tábora, 1514, Változatok egy kurucdalra I, Változatok egy kurucdalra II, Vörösmarty, 1850, Vázlat A vén cigányhoz, Petőfi címűek, s természetesen a történelmi példák aktualizálását. Az Ady Endre emlékének ajánlott Háborús téli éjszaka című vers VI. tételében írta: „SEBÉBŐL VÉRZIK EL AZ ORSZÁG." Értettük mindannyian. Ennek a sorozatnak talán a legszebb darabja a Székelyek című vers, amely csak egy későbbi kötetben kerülhetett párdarabja, a Bolgárok című vers mellé. A Székelyek a címben említett népcsoport sorsával azonosulva, többes szám első személyben mondja el a közösség sorstapasztalatát:

Évszázadok kalászaiból

kipergő népek sorsa sorsunk?

Ringunk a szél bölcsődalában…

Holnap ki tudja már, ki voltunk?

Asszonyaink párnára, ingre

Mentik a szűkülő hazát:

vásznaikon az elkaszált

rét nékünk pompázik tovább.

Űzhetnek – minket jégveréssel

szögezett e földhöz az Úr,

hol sírok kopjafái vívnak

miértünk halhatatlanul.

Szövetkezünk, hogy megmaradjunk.

Oltár az asszonyok öle:

átlobban öleléseinken

Isten teremtő gyönyöre.

Ringunk a szél bölcsődalában…

Már borzolódnak a füvek.

Villámlik – martalóc-vigyorba

rándulnak újra az egek.

Azokhoz a versekhez, amelyeket ma már Baka korai verseiként tartunk számon, érdemes, immáron a későbbi versekre is gondolva, pár megjegyzést fűznünk.

Az első Baka képalkotásával kapcsolatos. Baka számára már indulásakor a költői kép jelentette a vers legfontosabb elemét. Ez a részben Vörösmartyra, részben pedig József Attilára visszamenő képalkotás a későbbiekben is meghatározó jellemzője maradt verseinek. A másik megállapítás a szerepversekkel kapcsolatos. Ahogyan Baka költészete fejlődött az időben, s ahogyan egyre ismertebb lett, úgy vált általánossá a megállapítás: ebben a költészetben a szerepversek jutnak kiemelkedő szerephez. Költészetének ez a vonása különösen szembetűnővé vált a Sztyepan Pehotnij-kötet megjelenése után, hiszen ennek a kötetnek kétségtelenül a szerepjáték adott a többitől eltérő, sajátos jelleget. Ám azok, akik erről beszéltek, elfeledkeztek arról, hogy már az induló kötet verseinek nagyobbik része is szerepvers volt, például a korábban cím szerint említettek, vagy akár a teljes egészében idézett Székelyek című vers is. A korai és a későbbi szerepversek közötti különbözőségről itt talán annyit érdemes megemlíteni, hogy a koraiak általában történelmi tematikájúak, a vers írója és a vershelyzetnek megfelelő én között közvetlen kapcsolatot nem lehet megállapítani, a szerepversek általában egy közösséggel való azonosulás, vagy a közösség sorsának alakulásában fontos szerepet betöltő hőssel való azonosulás révén jöttek létre, a későbbi szerepversek pedig egyre inkább sorsversekké válnak, ennek megfelelően a közösség háttérbe szorul, ahogyan a kiemelkedő történelmi személyek is, helyükre a Baka személyes sorsával a korábbiaknál jobban rokonítható Sztyepan Pehotnijok, Fredmanok, Yorickok kerülnek. Maga a nemzeti tematika is megőrződik Baka költészetében, ő legalábbis még a halála előtt is nemzeti költőnek tartotta magát, még akkor is, ha a nemzeti közösséghez egyre inkább csak a nyelv révén kötődött. Egyik interjújában mondta, a magyar társadalmat és irodalmat megosztó népi–urbánus ellentétről, s ennek a pártpolitikai csatározások során megmutatkozó visszataszító jelenségeiről: „Mivelhogy a származásom, mondhatjuk azt, hogy népi, akkor én népi lennék. De mégsem vagyok az. Népies meg semmiképpen sem. Urbánus sem vagyok. Nemzeti vagyok. Ez talán – úgy érzem –, hogy mind a kettőt magába foglalja." Később, mintegy ugyanezt a gondolatot folytatva, a következőképpen tűnődött: „Ma már én is visszariadok attól, hogy kik képviselik a nemzeti gondolkodást. Pedig én nemzeti érzésűnek tartom magam, és még ma is nemzeti költőnek, ami nagyképűen hangzik, de hát így van. Valamikor valami ellen voltam az. De most… viszont, amikor ez hivatalossá vált az Antall-kormány idején, hát akkor ezzel leálltam… én nemzeti érzésű voltam, de sosem voltam nacionalista; tehát számomra egy román, vagy egy szlovák, vagy egy orosz kultúrája, amelyet leginkább ismerek, az épp olyan fontos lehet…"

A korai verseknek, önértékük mellett megvolt az a szerepük is, hogy irodalmi közegbe emelték szerzőjüket. Később Baka sokat foglalkozott az őt Szekszárdhoz kapcsoló szálakkal, ám azt is mindig jelezte, hogy nem Szekszárd és nem is a szekszárdiság felismerése formálta őt költővé. Baka költővé a maga tehetsége révén vált, irodalmi közegbe pedig szegedi egyetemistaként került. A Tiszatáj 1969-ben közölte első verseit, egyik utolsó verse is itt jelent meg, közben pedig közel száz másik vers, több mint a fele az összegyűjtött verseket tartalmazó kötet száznhetvenegy versének. Ilia Mihály, a versrovat akkori szerkesztője, a Tiszatáj későbbi, legendás hírű főszerkesztője az egyetemen is tanította, barátságuk életre szóló volt, s nyomot hagyott Baka költészetén is. Arra a kérdésre, hogy kinek a figyelme fontos a számára, Baka gondolkodás nélkül felelte: „Szegeden Ilia Mihály nevét említhetném, aki számomra abszolút mérce". Az egyetemi városban, ahova tanulmányai végeztével a Kincskereső című, gyermekeknek-diákoknak szóló irodalmi lap szerkesztőjeként tért vissza egy rövid kitérő után, mindig akadt olyan irodalmi társaság, amelyikhez kötődni tudott. Szepesi Attila még a diákévek egyetemi társaságában elfoglalt helyét írta le, eképpen: „Megfigyeltem, már kezdő egyetemista éveiben, hogy számára mennyire idegen a nagyobb társaság. Elveszti benne a biztonságérzetét… Két-három ember jelenlétében még otthonosan érezte magát, de ha négy-ötnél többen jöttünk össze valahol – ami pedig gyakran megesett a hatvanas évek vége felé, a hetvenes évek elején – feszengeni kezdett. Elhallgatott, félrehúzódott." A társaság tagjaként Szepesi Attila az említetlenül maradt hivatásos bohémek, szesztől iszamós öngyilkosjelöltek, balga rezonőrök, skizofrén spiclik mellett Temesi Ferencet, Veress Miklóst, a kiváló filozófus és cigányzenész Suki Bélát, Petri Csathó Ferencet, a festő Zoltánfy Istvánt, Ilia Mihályt, Csaplár Ferencet, Zelei Miklóst, Simoncsics Pétert, Annus Józsefet, Boncz Gézát, Mocsár Gábort, Tóth Bélát, Dinnyés Józsefet, Zalán Tibort és a színészeket, Nagy Zoltánt, Dunai Tamást, Konter Lászlót, Tolnay Miklóst, Kovács Jánost említi. Csoporttársa volt Szőke Katalin, aki később az egyetemen tanított, s segítette Bakát a századelő orosz költői közötti tájékozódásban. Baka, miután ott maradt a városban, pontosabban visszatért oda, az egyetemen tanuló későbbi költő-írónemzedékek tagjaival szoros kapcsolatba került. Előbb Zalán Tiborral és Géczi Jánossal, s a nemzedékükhöz tartozókkal, aztán a fiatalabbakkal, Darvasi Lászlóval, Balog Józseffel. Azok közül, akik Szegeden jegyezték el magukat az írással, szinte mindenki megtalálta a kapcsolatot Baka Istvánnal. Alakja egy idő múltán összekapcsolódott a várossal, valamiképpen az állandóságot és a biztonságot is jelentette, hogy az ember tudta: Baka ott van a városban… Az irodalomtörténet, ha negyvenötven év múlva lesz még irodalomtörténet, Bakát szegedi költőként fogja számon tartani, Juhász Gyula óta a legjelentősebb szegedi költőként. Juhász Gyula költészetén a nehezen meghatározható szegediség rajta hagyta a maga sajátos jegyeit, Baka költészetén azonban nem: ő élt a városban, fizikai élete nagyobbrészt ehhez a városhoz kötődött, igaz, néha visszatért Szekszárdra, szülei házába, s mindig vágyott egy régi Szekszárdra emlékeztető kisvárosba, szellemi élete azonban az elvont költészet jegyében telt. A Bakát tisztelő irodalmár-kör jócskán tágult is az idők folyamán, ezt a halála után róla írt versek és tanulmányok pontosan jelzik…

* * *

Baka már első kötetével bekerült a számon tartott költők csoportjába, s ezzel az első lépést is megtette a kiválás irányába. Ebbe a csoportba azonban bele is lehetett volna temetkezni, ahogyan nagyon sokan a nemzedékiség, a népiség vagy éppen a nemzeti költészet jelszavát hangoztatva bele is temetkeztek. Valóban jelentős költővé Baka akkor vált, amikor – a nemzedéki vagy a baráti szálakat megőrizve – túllépett ezen a „csoportköltészeten", s megtalálta a maga sajátosan egyéni világát, s formáját, mégpedig a korábban is művelt szerepköltészet egyénivé formálásával, sorsköltészetté változtatásával. A szerepköltészet már az induló Bakától sem volt idegen, mi több: annyira jellemző verstípusává vált a szerepvers, hogy verseinek ez a jellegzetessége csak visszatekintve tűnt fel valójában, visszatekintve a nagy szerepversek felől, addig „csupán" természetesként, a versvilágára jellemző formaként fogadtuk el. Visszatekintve azonban már nem a szerepversek tűnnek fel, hanem az, hogy Baka milyen kevés, a hagyományos értelemben vett vallomásos, lírai verset írt. Közülük párat sorolok fel: Könyörgés lányom életéért, Most (döbbenetesek, s Baka világából sok mindent érthetővé tesznek önjellemző sorai: „Most huszonnyolc éves vagyok, és nem tudok / szeretni senkit. Szeretném, ha volna Isten, / és megbüntetne. A kezemre verne vagy / a sarokba térdepeltetne, leíratná százszor/ velem: Szeresd, akik téged szeretnek, hogy ne vedd el / jogtalanul az ő szeretetüket!…) s a Brodszkij verseinek fordítása közben írt Post aetatem vestram a maga szintén jellemző soraival: „Ezerkilencszáznyolcvannyolc telén / egy nagy sötétlő erdőbe jutottam; / már túllehettem életem felén / (vagy mégsem? így reménykedem titokban), / se igaz út, se csalfa messzi fény…" A hagyományos értelemben felfogott líraiságot Baka a szerepverseibe építette be, költészetének ezt a sajátosságát maga is felismerte, hiszen a következő magyarázatot fűzte verseihez: „Szerepjátékos vagyok, ezek különböző maszkok, és az embernek mindent végig kell próbálnia… Minél határozottabb az álarc, annál személyesebb. Az én személyem nem jelent semmit az embereknek. Középszerű minden tettem és gondolatom. Egy valami talán nem az: hogy én meg tudok bizonyos dolgokat fogalmazni… Mitológiai és történelmi személyekhez kötök, akiknek van már jelentéstartományuk. Minden szó, amit a szájukba adok… akkor ezek a tartományok megnőnek." Talán ezzel a töredékesen idézett részlettel ragadható meg a leginkább az, hogy akkor, amikor a személyiség elvesztette a maga súlyát és méltóságát, amikor az én eltűnt az irodalomból, s helyére az osztódott én változatai – Sándor Iván kifejezése – kerültek, Baka miért fordult a szerepköltészet felé, s az is, hogy betegsége eluralkodásának idején miért éppen a szerepköltészet segítségével tudott hatalmas erejű sorsköltészetet és vallomásos költészetet teremteni. Baka valójában akkor vált jelentős és kiemelkedő költővé, amikor a szerepverset egyénivé formálta, s a maga világával gazdagította. Az erre való hajlamot már kezdettől megfigyelhettük nála, történeti szerepversei ezért is válhattak aktuálissá, s így szólhattak a megírásuk szerinti jelenhez, maga a személyessé formálás azonban hosszú folyamat eredménye volt, s nem választható el végzetessé vált betegségétől sem, noha jóval korábban elkezdődött, minthogy Baka István a betegségéről tudomást szerezett volna. A fordulat talán a Liszt *Ferenc*-ciklusban (Liszt Ferenc éjszakái), s talán ennek a ciklusnak az első versében, a Liszt Ferenc éjszakája a Hal téri házban címűben figyelhető meg. A korábbi ciklusokban, így például a Döbling című, Ilia Mihálynak ajánlott ciklusban még a történetiség dominált, vagy mondjuk talán azt, hogy a történetiségre utaló momentumok erősebbek voltak, itt viszont már a hétköznapiság apró, közönséges tényei jutnak szerephez. Megfigyelhető ez már a két ciklus egymást felidéző első soraiban. „Éjszaka van magamra hagytak végre / az orvosok az ápolók sehol / körülnézhetek Döbling ez vagy Magyarország / vagy a Döbling-Magyarország Pokol" – mondja Baka Széchenyije, míg Liszt Ferenc így beszél: „A gyertyaláng – rózsálló asszonyai – / ellobban a sötétség összezáruló / combjai között. A levetett reverenda, / mint kidőlt tintatartó, éjszakával / szennyezi be a szobát. Némán fénylik / Isten díszkardja: a Tejút. Most kellene / meghallanom a szférák zenéjét, de a/mennybe, mint ősszel felázott talajba / a krumpli, belerohadtak az angyalok." Ekkortájt írt kisregényei, mindenekelőtt a Szekszárdi mise, a lélek belső világára irányították figyelmét, s műfordításai is ebbe az irányba hatottak. Erre a „hatásra" Szőke Katalin figyelt fel, ám még mielőtt ezzel kapcsolatos szavait idézném, nem hagyhatom említetlenül azt az elemzést sem, melyet Baka és az orosz költészet kapcsolatáról adott. „Baka költészetében – írja Szőke Katalin – az orosz kulturális kód az 'életrajzi' meghatározottságokon kívül igazából – vagyis poétikai szinten – a műfordításokkal kezd működésbe lépni. E szempontból a leginkább meghatározóak voltak számára Viktor Szosznora, Arszenyij Tarkovszkij, Vlagyiszlav Hodaszevics és Joszif Brodszkij versei. Az sem elhanyagolható tény az adott esetben, hogy e kötetek verseit Baka maga válogatta. Bár rendkívül magas színvonalon fordította Mandelstamot, Paszternakot, Cvetajevát, Gumiljovot, Blokot, Bunyint, Tyutcsevet és Puskint, az ő költészetük 'grammatikája' lényegesen nem hatott saját verseire". A műfordítás egyébként is gazdagította versírói kultúráját, s fordítói gyakorlatának köszönhető, hogy Baka az egyik legképzettebb és legfelkészültebb költőnkké vált. Ezután nézzük, az orosz költészet „kulturális kódja" miképpen hatott Baka szerepjátszó költészetére. Ismét Szőke Katalint idézem: „Baka költészetében az orosz kód fordításaival lépett működésbe és hatással volt arra a szerepvers-, sorsvers-típusra, melyet kialakított. Véleményem szerint Baka verseiben a szerepjátszó én 'archetípusa' döntően az orosz hagyományra vezethető vissza – ebben rejlik költői világának különössége a mai magyar irodalomban –, ez leginkább a Yorick-ciklusban érhető tetten. A shakespeare-i, kormosi indíttatású Yorick-ciklus énje az 'anti-világot', az önmagából kifordult, 'feje tetejére állított világot' ostorozza, szavait nem válogatja meg, gondolatait jóformán alig artikulálja, s miközben közönsége előtt 'levetkezik', kifecsegve legszégyellnivalóbb kínjait is, játszva az ostobát, kimeríti az 'anti-viselkedés' szinte összes kritériumát. Voltaképpen az orosz 'jurovigyij'-re, a 'szent eszelős'-re emlékeztet, akit éppen keresetlen őszintesége állít szembe a bohóccal és a színésszel, akik ravaszkodnak, alakoskodnak, színieknek." Ehhez a pontos jellemzéshez a magam nézőpontjából csupán annyit tennék hozzá, hogy az orosz költészet óriási hatása mellett sem tulajdonítanék kizárólagos jelentőséget ennek a hatásnak a szerepvers sorsverssé formálásában. A szerepvers - ha lehet így mondani - genetikai eredettel bír Baka István költészetében, személyessé formálása több tényező hatására kezdődött el, sorsverssé pedig Baka betegségének eluralkodásával változott…

Szerepverseinek ebben a második csoportjában egyre közelebb jutott a vallomáslírához. Nyilvánvalóvá vált az, amiről a költő is beszélt: ezeket a figurákat azért teremtette meg, hogy segítségükkel azt is elmondhassa önmagáról, amit másképpen nem mondhatott volna el. Talán ezzel is magyarázható, hogy Sztyepan Pehotnij kivételével Baka nem nagyon egyénítette verseinek „hőseit", szinte csak a hozzájuk kötődő kulturális tradíciót elevenítette fel, s utána rögtön a saját világára formálta ezt a tradíciót. A Háry János-versek elemzésekor Fried István pontosan leírta ezt az eljárást: „A Nixhez közeledve fogy el a történet, a Nixbe hullva szűnik meg a Történet, miként már a romantikus poéta leírta, a Háry-história elemei (önéletrajzként szerveződnek új egységbe, a külső, a környezeti 'realitást' (amely a XIX. századi magyar szerzőknél éppen a 'magyar kolorit'-ot látszik biztosítani) az én hányattatásainak szövegévé változtatja a szerző". A vallomásos, az egyes szám első személyben tett kijelentésekhez közelítő beszédmódot, azaz az önvallomásos jelleget Baka is elismerte, ennek kapcsán csupán egyetlen momentumra utalok. A Búcsú barátaimtól című, Yorickhoz és Sztyepan Pehotnijhoz írott versében olvassuk: „Búcsúzom tőletek barátaim / Kik elfecsegve minden titkomat / Csak egyet nem mondhattatok ki / A legnagyobbat a Titoktalant". Mindezt végiggondolva igazat adhatunk Fried Istvánnak, aki arról ír, hogy Baka egyike volt azoknak, akiknek „költeményei tanúskodnak a lírai jellegű versszerűség megújulása mellett, akik –ugyan ironikusan viszonyulnak az önfelértékelés romantikus vagy más esztéta-indíttatású attitűdjéhez – az Én történetét írják versbe, többnyire hagyományosnak nevezhető külső formával élve, s ha nem is veti el a tapasztalati valóságnak képpé formálását, a köznapit nem stilizálással poétizálja át. Baka István számára a 'szerepvers', az 'idegen' jelmezbe bújás nem egyszerűen énrejtő-álcás reagálás a mind kevésbé körülírható érzéki 'valóság'-ra, hanem lényegében azonosulási gesztus: az irodalom, a költészet, a művelődés által feltárt, ismertté tett világokra reagál olyképpen, hogy a megszólalás különféle lehetőségeiben a maga helyzetét és tapasztalatát, világérzékelését és világtudását mutatja föl. A közvetettség egyben a többértelműségnek is jelzése, nem a meghatározatlanságé, hanem az egyenértékű meghatározási kísérleteké. Az egyedi esetben megbújó általános kutatásával próbálkozik, a maga világa többféle világ mozaikjának szuverénül elrendezett együttese."

Baka késeinek tekinthető szerepversei nemcsak eredmények, hanem következmények is. Láthattuk, a költői világ kialakulásának pillanatától tartalmazta a szerepverset, s ezzel a mások sorsába való belehelyezkedés gyakorlatát, ami természetes módon erősödhetett fel akkor, amikor a költő számára is nyilvánvalóvá vált az egyén és a társadalom egyre feloldhatatlanabb konfliktusa. Az egyén csak az önmaga számára teremtett világban létezhet a legteljesebben, innen pedig könnyű eljutni addig, hogy a költői világ több teremtett világ „szuverénül elrendezett együttese" legyen. Ráadásul ezeknek az önálló világoknak a létezése lehetőséget teremtett az általa korábban is áttételesen művelt élményköltészet gyakorlására, méghozzá az újabb magyar költészet által is hangsúlyozott játékos-ironikus-önironikus módon, kihasználva az irodalom nyújtotta ismereteket is. Sztyepan Pehotnij világa például Bakának az orosz irodalomhoz és az orosz kultúrához fűződő kapcsolatából nőtt ki. Láttuk már egyébként is, hogy a költő és a műfordító Baka István között roppant szoros a kapcsolat, szorosabb mint talán bármely más esetben a magyar irodalom történetében, s mindkettő jócskán hatott a másikra. Létezik például olyan „Arszenyij Tarkovszkij-vers", az általam már idézett Vadszőlő, amelyik csak ebben a formájában, fordításban található meg. Kései szerepverseinek profanizálódásához minden bizonnyal hozzájárult a külső világ profanizálódása is, a magasztos és fennkölt jelenségeknek a mindennapi életből való eltűnése, az eszmények semmivé válása, s az, hogy az irodalom által kiküzdött és megfogalmazott értékek a társadalom számára semmilyen értéket nem jelentettek. A versek vallomásos jellegét természetesen meghatározta a költő betegsége is, ez az emberi lét alapvető kérdéseinek újragondolását kényszerítette ki. A betegség hatására alakult ki a hagyományos és az ún. szerepversek Úrral perlekedő, hozzá forduló, vele beszélgető típusa is.

Baka kései verseinek kezdetét a Fredman szonettjeiből című, Csatlós Jánosnak ajánlott, három szonettből álló „kisciklus" jelenti. Fredman a 18. században élt svéd költőnek, C. M. Bellmannak az álneve, a „svéd Anakreonnak", aki – Kosztolányi szavaival – „a XVIII. században oly harsányan és oly korlátlanul mert énekelni, mint a természet." Fredman a korábbi versek művész-hősének az utódja, de profanizált figura is, hiszen, ahogy a Révai-lexikon szócikkének szerzője írta, „víg társaságokba keveredett, rendetlen életmódot folytatott". A vers Fredman világából csupán az örök vendég-léttel mint életfelfogással kapcsolatos elképzelést veszi át („Vendég vagyok még e világban /a házigazda sűrűn sandít már az /órára"), egyébként viszont a vers Baka nagy vallomásos versei közé tartozik, méghozzá azok közé a versek közé, amelyek a halállal néznek szembe. Ennek a versnek a megírásakor már nyilván formálódott a Sztyepan Pehotnij-ciklus, hiszen egyes darabjai már jóval korábban megíródtak. A Yorick-versek is az időben tagolva íródtak meg, s így két ciklusba kerültek (Yorick monológjai, Yorick visszatér), ennek megfelelően a két ciklus világa különbözik is egymástól, ahogy Baka utolsó kötetének, a November angyalához címűnek az „orosz" versei viszont, még ha erősen kötődnek is Arszenyij Tarkovszkijhoz, könnyen kaphattak volna helyet a Sztyepan Pehotnij-ciklusban…

Kései verseinek hangvétele a korábbiaknál vallomásosabb, a megrendültséget jóval erősebben kifejező. Ekkor már a hagyományosan lírai versek jutottak vezető szerephez, így például a Gecsemáné („Már évek óta csak búcsúzkodom / S még mindig itt vagyok tréfálsz velem / Hogy annál jobban megalázz Uram…"), a Szekér („Fáradt vagyok régóta nem tudom már/ Miféle ló húz ki ül a bakon / És nem tudom miféle terhet hordok/ Holdatlan éjem? naptalan napom?"), és a Zsoltár („Nem kérek tőled szívesen hiszen / Tudod hogy nem szeretlek Istenem / Hagyj élni akkor tán meg is szeretlek / S hagyj élni engem akkor is ha nem…"), s ezekhez a versekhez kapcsolódtak Baka újabb szerepversei, így a Háry *János*-ciklus három verse, a Yorick-versek és az orosz ciklus versei. A szerepversek is a vallomásos versek hangvételét erősítik fel: Háry János a búcsúpoharát emeli („Ki császárokkal paroláztam és / A világ végén lógattam le lábom / Meglóbál most és fejjel lefelé / A Nixbe ejt le prüsszentő halálom…"), az orosz versek is a betegséget idézik fel („A kék csempéjű égi kórterem / Vasrácsos ágyán volna jó örökre / Elszenderedni és aludni csak, / Gyógyulni fény-infúzióba kötve, / Míg a var pereg le napra nap"), s Yorick szókimondása is az Úrral való, a korábbinál erősebb perlekedést szolgálja: „Csak én vagyok kinek elég a púpja / S ha minden varjú azt károgja voltál / azt felelem nyugodtan félig holtan / Igazatok van udvaroncok voltam / De nem ti én támadok fel újra".

Az idézettek is bizonyíthatják: Baka István világteremtő, szerepkereső költészete utolsó éveiben sorsköltészetté változott, olyan sorsköltészetté, amelyikben a legtermészetesebb módon olvadtak össze a hagyományos lírai és az újfajta szerepversek. Utolsó kötetét olvasva mintha már-már nem is különálló verseket olvasnánk, hanem egyetlen hatalmas monológot, egyetlen, a beteg költő testéből felfakadó monológot, s nem tudjuk: megrendültségünk vagy csodálatunk-e a nagyobb; nem tudjuk, hogy a versek mívességére csodálkozzunk-e rá, vagy arra, hogy Baka István a testi és a lelki gyötrelmek közepette is költő mivoltának teljességében mutatkozik meg előttünk. Utolsó verseit nem lehet megrendültség nélkül olvasni, s megrendültségünk csak növekszik, ha arra gondolunk, hogy a megpróbáltatásoknak micsoda terhét kellett cipelnie Baka Istvánnak ahhoz, hogy a költészetnek az életet megtisztító hatalmát megtapasztalhassuk. A magyar költészet elveszített tétje ebben a költészetben tűnik fel ismét. Bakának az életét kellett adnia ahhoz, hogy a mostani tétnélküli költészet uralkodásának idején megmutathassa az életért küzdő versek hatalmas erejét. A versek mélyén mindvégig ott érezzük a letisztult emberi hangot, mint például a November angyalát megszólító költeményben is:

Jöjj el hozzám, köd-peplumodban és

Krizantém-öllel, őszöm angyala!

Lefordítottad fáklyádat, de ma –

Bár kőpapucsban – a szívemre lépsz.

Lennék halottad, s úgy élnék veled,

Ahogy gyökérrel él a föld, a víz;

S bár szemgolyód fehér, akár a gipsz,

Poromból támaszt föl tekinteted.

Jöjj el hozzám, november angyala!

Halottak napja elmúlt, – élni kell!

S ha élni kell, a kő is énekel,

S bódít krizantém-szirmod illata,

– Halotti mécs, öröklét lángja tán?

Mindegy! Fejem öledbe hajtanám.

* * *

Ahogy mondottam, a Fredman-szonettekkel jelentkezett ez az új, a betegséggel és a halállal számot vető hangvétel Baka István költészetében. Hadd idézzek ismét egy személyes emléket. Egy kecskeméti irodalmi találkozó után, a Kodály-iskolában szervezte meg Dobozi Eszter ezt a találkozót, páran a Forráshoz tartozók közül leültünk beszélgetni, s Baka, minden késztetés nélkül felolvasta a Fredman szonettjeiből című, Csatlós Jánosnak ajánlott ciklusát. Verset máskor szűkebb társaságban soha nem olvasott fel. Emlékszem, a vers felolvasása előtt hosszan beszélt Csatlós Jánosról, talán arról is, hogy az ő kérésére fordított Fredman-verseket, de nem ezért olvasta fel a három szonettből álló ciklust, hanem azért, hogy döbbenetes kijelentését: „Rákos vagyok, pár évem van, s meghalok", verssel is illusztrálja. Emlékszem: szólni sem tudtunk, miután a vers utolsó sorait: „Az asztalvégre húzódnék szerényen, / csak még ne küldj el innen, Istenem, / és bort is tégy elébem! Úgy legyen!", meghallgattuk. Végső soron innét kezdődik minden utolsó éveinek verseiben, s minden csak következmény, a betegség következménye. A halállal való szembenézésben legmesszebbre a Sztyepan Pehotnij feltámadása című, töredékben maradt, talán nem is véletlenül töredékben maradt versében jutott:

Voltam, ki voltam, s vagyok, ki vagyok,

De nem leszek – csak ennyit tudhatok

Előre, biztosan, de semmi mást,

Így ítélj meg s a bűnöm így bocsásd.

A szerepköltészet személyessé formálása bizonyára közrejátszott abban is, hogy Baka kívülről, mintegy egy másik ember nézőpontjából is tudta láttatni saját magát. Így kérdezhette önmagáról egyik tárcájában: „…hová tűnt az a negyven év körüli, enyhén pocakosodó, rendetlen szakállú, zilált öltözetű férfi, aki – kezében lyukas reklámszatyorral – kulcscsomókat és kiflivégeket potyogtatva, a semmibe meredő tekintettel járja Szeged utcáit, buszok, villamosok elől az utolsó pillanatban félreugorva…?" Láttuk, Baka István költészetének számos titkát feltárta, erre a kérdésre azonban nem adta meg a feleletet…